

соғмоқ" бирикмасини ўқиш орқали янада аниқлаштирилади. Ўткир ҳажв ва кучли юмор ҳикояда диалогик нутқ кўринишида давом эттирилган:

Кимнинг ойиси, аниқроқ айтинг: - деди комиссия аъзоси.

Пушқиннинг ойиси-да! У ёшлигида колхўзда сут соғувчи бўлиб ишлаган.

Комиссия аъзоси "маъкул" деб бош ирғаб қўйди. Ўқитувчи унинг қулоғига шивирлади: Жавоблари дуруст, а? "Беш" қўямизми?

"Беш"га сал тортмай турибди. Жавобда битта хато қилди, - деди комиссия аъзоси. "Серка" дегани қўчқор эмас, эчки бўлади.

Ўқитувчи ажабланиб турди-да, яна пичирлади:

Навий бундан беш юз қирқ йил муқаддам яшаган зот. У даврларда қўй "серка" деб аталган. Чунки "серка" шеър

қофияга яхши тушади. Академик Рубеннинг асарларида бу алоҳида қайд этилган.

Ҳикоя охирида қўчирма гаплар воситасида комиссия аъзоларининг ҳам билим савияси кўрсатиб берилди:

Буни мен ҳам биламан, - деди комиссия аъзоси қошини чимириб. - Мен бугунги кун нуктаи назаридан айтаяпман. Умуман... сизга қўшиламан. Бунақа йигитларга фақат "беш" қўйиш керак.

Юқоридаги ҳикоялар таҳлилидан шу нарса маълум бўладики, қўчирма гаплар бадий матнларда асар муаллифи мақсадининг амалга ошишини таъминлайди. Юмористик матнларда қўчирма гаплар персонажлар характер-хусусиятидаги камчиликларни, нутқий ўзига хосликларни аниқ ифодалашга хизмат қилади. Бу эса ҳажвий асарлар тили ва услубининг бадий матннинг бошқа турларидан фарқланиб туришини кўрсатади.

Адабиётлар

1. Ибрагимов Э.И. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодалашнинг усул ҳамда воситалари. Филол. фан. номз... дис. автореф. - Тошкент: 2001.

Ушбу мақолада бадий матнда ироник мазмун ифодаланишида ўзга гапларнинг роли ҳақида сўз боради. Унда жиддий юмор арқали жамиятда мавжуд бўлган салбий ҳолатлар танқид остига олинади.

В статье речь идёт о роли использования чужой речи в художественном тексте в ироническом смысле. При помощи юмора в ней критикуются отрицательные явления.

The article deals with the role of using somebody's speech in the literary text in the ironical meaning. The author criticizes the negative phenomena with the help of humour.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТ – СӨЙЛЕҮ МӘДЕНИЯТЫМЫЗДЫ ЖАҚСЫЛАҮ ҚУРАЛЫ СЫПАТЫНДА

М.Пазылов – НМПИ хызметкери

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ота, она, оға, янга, келинойи, телпак, арава.

Ключевые слова: папа, мама, брат, невестка, сноха, телпек (головной убор), телега.

Key words: father, mother, brother, daughter-in-law, sister-in-law, telpek (cap), cart

Қарақалпақ халқы әзелден балажан халық. Хәр бир ата-ана шанааракта нәрестениң дүньяға келиўи менен оның сөйлеўин, тәй-тәй басып жүриўин, хәр түрли, сүйкимли қылықларды ислейин күтип жасайды. Әсиресе, нәресте тилге кирип «ата» ямаса «апа» деген ўақытнда қуўанышымыз қойнымызға сыймайды. Жасы үлкен ағаларымыздың, апаларымыздың айтыўларына қарағанда бурынлары шанааракта биринши бала ямаса биринши қыз туўылғанда оған әкесине «әжаға», анасына «жеңге» яки «кише» деп әкесиниң әкеси ямаса әкесиниң анасы айттырған. «Алдыңғы арба қайдан жүрсе кейингисиде соннан жүреді» дегендей, кейинги туўылған балаларда әзинен үлкен баланың айтқанындай етип, өз ата-анасын шақыратуғын болған. Ал кейинги ўақытларда айырым ата-аналар туўылған балаларына «папа» ямаса «мама» деп айттырыўды үрдиске айландырып жиберген. Оның менен де турмай есикке жаңадан түскен келинлерде қүйеўиниң әкесин «ата» деўге уялып «папа», ал қүйеўиниң анасын «ене» деп айтыўдың орнына «мама» деп айтыўды күннен-күнге көбейтип атыр.

Хўрметли Президентимиз И.А.Каримов өз мийнетлеринде «Кишкене болып түйилетуғын ислерге де, итибарымызды күшейтип ҳеш қандай наразылыққа (этирозга) орын қалдырмаўымыз тийис»лигин көрсетип өтеди [1]. Деген менен, бүгинги күнде адамлардың бир-бири менен сөйлесиўи, қарым-қатнас жасаў жағдайларына сын көзқарас пенен қарайтуғын болсақ, балаларымыз «папа» ямаса «мама» деген ўақытлары ойланбай қуўанғанлығымыздың ақыбетинде өзлеринше жаңадан тил пайда етип атырған сыяқлыдай көринеди. Мәселен, «Братан не хызмет», «Сестра қай жерге баратырсыз», «Ия, бираздан өзим звондаим», «Не, не довольны болып жүрсиң», «Бәсе, солайма», «Без абида, жора, бәри нормальный болады», «Через базар арқалы», «Кароче айтканда» хәм т.б көплеген сөзлердиң саны көбейип баратырғанлығының гүўасы боламыз. Ең ашынарлысы усындай сөзлерди қолланып атырған жаслардың арасына кирип барып «Балам ямаса иним, қарындасым, сиз «кароче» демей «қуласы» деп айтың», «звандаймын» демей «қоңыраў етемен» деп айтың, сиз көпшиликтиң арасындасыз»-деп ақылымызды айтып өтиўдиң орнына, бул сөзлерди жаслардың алдында билип-билмей өзлеримиздиң де қолланып қалатуғын ўақытларымыздың болатуғынлығы ҳеш кимге де сыр емес.

Өтмишке нәзер таслайтуғын болсақ, машакатлы күнлерди басынан кеширип, ҳадал мийнет ислеп күн көрип келген ата-бабаларымыз, бир-бирине болған хўрмет-иззетин

жоғалтпаған, қала берди әдеплилик, мәдениятлылық сыяқлы инсанға тән уллы пазыйлетлерди жоқары бағалаған. Өзлериниң даналыққа толы ақыл-насиятлары менен ул-қызларына тәлим-тәрбия берип, олардың жақсы инсанлар болып жетилисиўине себепши болған. Пиқиримиздиң дәлийли сыпатында Өзбекстан Қахарманы, халқымыздың сүйикли жазыўшысы Төлепберген Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» китабынан мысаллар келтирип өтейик.

Бәршеге белгили жазыўшының бул китабында аты әпсанаға айналған Айдос бийдиң өмири хәм сол ўақыттағы қарақалпақ халқының, хәр тәрәплеме қысылыспаға ушырап жасағанлығы сөз етилген. Деген менен, дәстан қахарманы қаншелли аўыр заманда жасамасын, посып кетиў қарсаңында турған халықты бириктириў, билим алыў имканияты жоқ жасларға қол өнерлерин үйретиў, жетим-жесирлерге жәрдем бериў сыяқлы уллы ислерди әмелге асырған.

Мәселен, Айдос тәрәпинен сол ўақыттағы Хийўа ханы Мухаммед Рахим ханның келисими алынып нәтижедә, қарақалпақ халқына азда болса жәрдем берилип, қала салыўы ушын Хийўадан усталардың жиберилиўи хәм пахта егиў ушын рұхсат алыныўы, арнаўлы қәнигелердиң келип заманласларына пахта егип үйреткенлиги қуўанышлы ўақия болады. Айдос баба бул қуўанышларға жуаў ретинде елинде «Мириўбет күни»н өткериптирди мақсет етип қояды. Китапта: «Кешеден баслап «Айдос аўылы» хайт кейпинде. Хәр бир үй өзинше таярланып, писатында барының ең малзысын қазанға салып, өткен-кеткенди тойындырыўда... Мисли Наўрыз байрамы. Ушырасқанлардың езиўлеринде күлки, қоллары көксинде, бир-биреўге мириўбетли, сәлем хамдамлық. Ошақ басларында әллекандай паракатшылық «Мириўбет күни» жәрияланғалы Айдостың иши улы-дүпилди» [2:164] -деген көринислер жазыўшы тәрәпинен келтирилип өтиледі. Усы орында «Өмир тәшўишлери жетпегендей, сырттан келген хәр түрли жаўдың халықты тонап, көплеген азап-ақыретлерди көзи көрип, қорқынышта жасап жүрген бир пайытта «Мириўбет күни»н өткермекиши болған ел ағасы Айдостың максети не еди?» деген сораў туўылыўы тәбийий. Бул бойынша китапта: «Сахрайы халыққа, еркин сөйлеўге үйренген аўылында «сен» орнына «сиз»ди енгизиў, жаслардың жасы үлкенге мәжбүрий сәлем, аўыл басшылары киятырғанда адамлардың бийтәртип сөйлеп сөгинбеўи...» [2] деген қатарларын оқып Айдос бабамыздың, сол ўақыттағы пүткил қарақалпақ халқына бир-биреўге хўрмет-иззетин жоғалтпай, дурыс сөйлеўди ен жай-

дырып, әдетке айландырыуды мақсет етип қойғанлығын көріуимизге болады.

«Отын қушақпа тоғайдан, қабақ арқалап суұаттан қия-тырған балалар, қызлар ушырасты.

-Қайда балаларым.

Айдостың сорауларына балалар таласа жууап берип, кимлер, кимдікіне отын, кимлер, кимдікіне суу апаратуғынын айтты. Аты аталғанлардың бәрі де бийперзент кемпир-ғаррылар, кеселбентлер, мешеллер еді. Айдостың кеулінде және қуаныш оты алысты. Бірақ, олардың хәр қайсысын бір иркіп «сен» демей «сиз» деп сөйлесіуді ескертип өтті» [2:165]. Усы орында «Сөйлегенде дөгеректегі адамларға «сиз» деп сөйлеуге үйреніп, турпайы сөйлеуге әдетленбеу керек. Кишіпейилікті тәрбиялау баланың жас гезінен басланады.

Академик Ж.Базарбаевтың көрсетіп өткеніндей адамларға «Хәй», «Сен» деп сөйлеуге болмайды» [3:69]. Бундай әдеплилік қағыйдасын Т.Қайыпбергеннов шығармасының қахарманы Айдосбий бабамызда дәлілліп турғанын көріуимиз мүмкін.

Хақыйкатында да, сөз хәр бир инсанды гөдеклігіннен камалға келтиріп тәрбиялайды, орны менен қуантады, кейде жылатады, айырым уақытлары сүйекті де қасатады. Сонлықтан да, «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Жақсы менен сөйлессен, сауат ашқан боласан» дейді халқымыз [4]. Әсіресе, хәр бир инсан балалығында, «ақыллы бол», «өтирик сөйлем», «дұрыс сөйле», «үлкенді сыйлап бил» деген ата-аналарының ямаса жасы үлкен апа, ағаларының нәсиятларын тыңдағаны сыр емес. Бул нәсиятлардың бүгінгі күнде көпшіліктің өмір қағыйдасына айналғаны болса қуанышлы жағдай.

Бундай тәрбия жұмыстарын алып барған Айдос бий бабамыздың, бүгінгі күн жаслары хәм жасы үлкенлері үлгі аларлық тәреплерін, көрсетілген кишкене мысалымыз

Әдебиатлар

1. Каримов И.А. Ана журтымыздың бахты, ығбалы хәм уллы келешегі жолында хызмет етиу ең әдиулі саадатдур. -Ташкент: «Ўзбекистон», 2015.
2. Қайыпбергеннов Т. Қарақалпақ дәстаны. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.
3. Базарбаев Ж., Дәулетова К. Әдептаныу. -Нөкіс: «Билим», 1994.
4. Қарақалпақ фольклоры. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1978.

Мақолада хозиргі давр нутқий лексиконимизда кулланаёттан айрым ноўрин сўзларни бадий асарлар тилини ўрганиш орқали бартараф қилиш шу орқали нутқимизни тақомиллаштириб бориш масалалари ҳақидаги мулоҳазалар Т.Қайыпбергеннов трилогиясининг «Бахтсызлар» романи мисолида таҳлил қилинди.

Статья посвящается анализу некоторых слов, используемых в речи в современном языке. Приводятся мнения о роли художественных произведений в совершенствовании культуры речи на примере романа в трилогии Т.Каипбергеннова «Бахтсызлар».

The article is devoted to the analysis of some words, used in the speech of modern language. It contains the views about the role of literary works improving the culture of speech on the example of the novel in trilogy «Unhappy» by T.Kayipbergenov.

Adebiyattanw

УДК: 8209(575172)

XX ӘСІР ХӘМ XXI ӘСІР БАСЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПОСЛАРЫНЫҢ СЫРТ ЕЛЛЕРДЕ ҮЙРЕНИЛИҮИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г.К.Алламбергенова - өз бетинше изленіуші

С.Б.Бахадырова - филология илимлериниң докторы, профессор
Әжінияз атындағы Нөкіс мәмлкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: XX аср қарақалпақ фольклоры, достонлар ва уларнинг чет элларда ўрганилиши, «Едиге», «Қоблан», «Юсуф ва Ахмад» достонларининг ёзиб олиниши, нашр қилиниши, XX аср 20-йиллари Валиди Тоғон ва «Едиге», В.М.Жирмунский ва қарақалпақ адабиётининг типологик ўрганилиши, XX асрнинг 80-90-йиллари, Карл Райхл қарақалпақ халқ достони «Едиге», Хельсинки.

Ключевые слова: каракалпакский фольклор XX века, эпос и начало его исследования зарубежом, запись и публикация дастанов «Едиге», «Коблан» и «Юсуп-Ахмет», 20-е годы XX века, Валиди Тоған и «Едиге», В.М.Жирмунский и сопоставительное изучение каракалпакских народных дастанов в типологическом плане, 80-90-е годы XX века, Карл Райхл и каракалпакский народный эпос «Едиге», Хельсинки.

Key words: Karakalpak folklore of the XX-th century, epos and its study abroad, writing and publication of the eposes «Edige», «Koblan» and «Yusup-Akhmet», the 20-th of the XX-th century, Validi Togan and «Edige», V.M.Jirmunskiy and the comparative study of Karakalpak folklore eposes in the typological plan, the 80-90-th of the XX-th century, Carl Reikhel and the Karakalpak folklore epos «Edige», Helsinki.

Бүгінгі күнде 100 томлығы жарық көрген, тек дәстанлық шығармаларының өзі жүзден астам, мазмұны хәм көлемі жағынан оғада бай, түрлі жанрлық, формалық, көркемдік өзгешеліклерге ийе данышпанлық хәм гөззалық тымсалы болған қарақалпақ халық көркем аўызекі дөретиушілігіне деген жәхән жәмийетшілігіннің қызығушылығы жүдә ертеден XVIII әсирдің 40-жылларынан басланғанлығы фольклор хәм әдебият изертлеушілеримиз ушын хеш таң қаларлық пикирлер емес. Бірақ, биз бул мақаламызда усындай мағлұматларды келтиріу менен шекленип қалмай, сол изертлеулердің бизиң бай фольклорымыз бенен әдебиятымызды, соның ишинде эпосларымызды жәхән халықларына таныстырыуда атқарған хызметлери менен тутқан орнына ғана тоқтап өтпекшимиз.

арқалы да көріуимизге болады. Әсіресе, жасы кишиге ақыл айтып, оны тууры жолға салыу жасы үлкеннің ұазыйпасы екенлігін, ал жасы кишилер болса жасы үлкенлерден үлгі алып, олардың хәр бир айтқан сөзинен тәрбия алып жасайтуғынлығын жақсы түсинген бабамыз, жасы үлкенлік парызына жууапкершілік пенен қарағанлығын айрықша атап өтиу орынлыдай түйиледи.

Бабаларымыздың өмір жолларынан усындай жағдайларды көрер екенбиз, еркинлігіміз, миллетимиз, тилимиз бүгінгі күнге өзлігіннен келмегенлігін түсиниуимиз керек. Халқымызда «Аманатқа қыянет етпе» деген даналық сөз бар. Солай екен бүгінгі күнде ана-тилимизди, ата-бабаларымыздың бизге берген аманатындай билип, оны келешек әуладқа таза, сап халында жеткізіуді хәр биримизге жүклетілген ұазыйпа деп билиуимиз кереклігін жүректен сезиуимиз тийис. Буның ушын азғана итибарлы болып, ана-тилимиздің бузылып кетиуіне жол қоймай хәр биримиз балаларға, жасларға жасы үлкенлік ақылымызды, мәсләхәтлеримизди берип барсақ, сөйлеу мәдениатымыз, қарым-қатнасымыз буннан да жақсы тәрепке өзгеріуі сөзсиз.

Жуумақлап айтқанда, сөз жүрегимизден, кеулімизден шығады. Ал ана-тилимизде болса хұрмет-иззетти, ақыллылықты, шешенлікті көріуимиз мүмкін. Сонлықтан да, балаларымыз «папа» ямаса «мама» деп емес, ата-әже, аға-апа, анажан-әкежан сыяқлы сөзлер менен тилге кирсе, бул әлбетте, хәр биримиздің жанымызға зауық бағышлайды. Жасларымыз әжаға, әжапа, иним, қарындасым деген сөзлерди айтқанда еситкен адамның кеулі көтерілип кетиуі турған гәп. Бундай сөзлерди балаларымыздың хәм жасларымыздың санасына еле де синдирип барсақ сөйлеу мәдениатымыздың жақсыланыуына сөзсиз өз үлесимизди қосқан болар едик.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY